

Поховальні споруди як ознака соціального статусу в черняхівському суспільстві

Б. В. Магомедов

Виникнення черняхівської культури у Південно-Східній Європі було пов'язане із значним кроком вперед у матеріальному виробництві місцевої людності пізньоримської доби. Економічні зрушення, а також процеси, пов'язані зі створенням поліетнічного Готського союзу племен потребували більш-менш чіткого впорядкування відносин в суспільстві на різних рівнях адміністрації.

У досить бідних відомостях писемних джерел, які можна пов'язати з племенами черняхівської культури, з цього приводу мова йде переважно про готських «королів», тобто представників вищої влади племені. У відомому описі готсько-антської війни у Йордана йдеться про страту сімдесяти старійшин, в оригіналі — «приматів» ("перших")¹. Зважаючи на їх велику кількість, можна припустити, що старійшини очолювали родові колективи в межах окремих поселень або угруповань дрібних селищ з спорідненим населенням.

З місяцями постійного перебування «королів» племен в першу чергу слід пов'язувати черняхівські укріплені городища, відкриті на півдні України: Башмачка, Олександрівка, Городок². Очевидно, ці фортеці були адміністративними центрами певних територій. Про високий соціальний та економічний статус жителів городищ свідчить великий процент імпоротної амфорної тари серед керамічного матеріалу, що значно перевищує показники рядових поселень.

На матеріалах поселень виділити житлові комплекси з ознаками видатного соціального рангу їх власників досить важко і навряд чи можливо. Вірогідно тогочасна сільська старшина здебільшого не виділялася в побуті з рядового населення.

Більш рельєфно індивідуальні соціальні ознаки виявляються в поховальних пам'ятках.

Е. О. Симонович до «князівських заховань» відносив ті, які відзначають «або унікальні знахідки з поховань, або конструктивні особливості будови могил і навіть іноді розміщення на території могильника»³.

Н. М. Кравченко на основі кількісних характеристик поховального інвентаря виділила декілька археолого-соціологічних типів черняхівських поховань (враховувались інгумації з північною орієнтацією кістяків). При цьому

відзначено закономірність: бідним похованням відповідають прості неглибокі ями; «багатим» (7 і більше посудин, предмети особистого вбрання) — більш складні поховальні споруди⁴. Ф. Бірбрауер, співставляючи черняхівський поховальний обряд із східногерманськими старожитностями Центральної Європи, віддає перевагу якісному складу інвентаря. Інгумації представників старшини (категорії Ia, Ib) характеризуються наявністю великої могильної ями з певним набором престижних речей⁵. Такі могили (розмір від 2x2 м і більше, глибина 2-3 м) відомі на більшості досліджених черняхівських могильників.

Щодо речей, які визначають високий статус похованого, то тут є труднощі, відзначені Ф. Бірбрауером: 1. В черняхівських похованнях дуже рідко трапляються золоті речі. 2. Майже не трапляються римські бронзові посудини, характерні для поховань знаті в Центральній Європі⁶. 3. Черняхівські поховання з західною орієнтацією кістяків (на протигагу орієнтованим на північ) мають дуже мало інвентаря або є безінвентарними.

Внаслідок вказаних причин при визначенні поховань знаті, на нашу думку, основним критерієм лишається розмір могильної ями.

Ще однією особливістю черняхівських могильників є різноманітність типів могильних ям для інгумацій. Традиції сарматоаланських племен відобразилися у використанні ям із заплічками, тобто з приступками по всьому периметру або вздовж довгих стінок, на які спирається дерев'яне перекриття (на Півдні вживалися також кам'яні плити). Рідше трапляються поховання в підбоях та катакомбах. Ями складних форм звичайно походять з приморських областей черняхівської культури. Однак заплічки в невеликій кількості відомі й на могильниках інших територій, іноді з ямами великих розмірів. Мабуть, з часом цей тип споруд згубив свою суто етнічну забарвленість. Це можна пояснити частковим співпаданням сарматської та германської традицій. Перекриття у вигляді дерев'яних камер характерні для поховань германської знаті в Центральній Європі, наприклад — відомі князівські поховання з Лейна, а також багаті трупопокладення в вельбарській культурі⁷. Зокрема, в Пельгжимо-во під курганом збереглися нижня частина камери-зрубу з дощатою підлогою.

Саме використанням дерев'яних камер в багатьох випадках можна пояснити велику площу та глибину окремих могильних ям на черняхівських могильниках. Сліди органіки в таких могилах внаслідок природного фактору залишаються не завжди, особливо коли поховання було пізніше перекопано. Беззаперечні залишки дерев'яних камер типу Лейна із застосуванням в конструкції 4-6 вертикальних стовпів зафіксовано на могильниках Черняхів та Данчени. Поховання Черняхів 146 та 147 документовані незадовільно⁸. Відомо, що одне з них мало глибину 4 м (найбільш глибоке на могильнику). Обидва поховання зруйновані та пограбовані. Збереглися лише уламки кераміки та скляних посудин. Поховання Данчени 224 та 169 також належать до найглибших (2,6 та 1,7 м) та найбільших за площею (7,1 та 3,5 м⁹) (рис. 1,1,2). В похованні 169 збереглися рештки обгорілих колод від обшивки стін та пере-

криття шириною до 20 см, товщиною 6-8 см. Обидва поховання перекопані. В № 224 знайдено багато глиняного посуду, скляний келих типу Ковальк, черепашки «каури» і т. ін., однак від срібної фібули залишився лише уламок пружини. Подібна картина і в похованні 169. Залишки двох дерев'яних стовпів простежені в Будештах, в багатому похованні 243¹⁰. Очевидно, це сліди камери. Верхнє перекриття спиралося на приступки-заплічка. Розбитий посуд в заповненні вказує на давній перекоп. Площа 6 м², глибина 1.9 м. Ствопова яма та рештки дерева по всій площі могили збереглися в зруйнованому похованні 5 некрополя Могиляни-Хмельник¹¹. Серед залишків інвентаря зібрано уламки скляного кубка. Площа ями 4.3 м², глибина 2.6 м.

В деяких багатих похованнях зафіксоване дерево, але такі конструктивні особливості, як стовпи, не простежені В похованні 71 з Маслово (глибина 2.06 м, площа не відома) залишки дерева перекривали скелет¹². В числі іншого знайдено пару срібних фібул, дзеркало, римський денерій. На могильнику Фурманівка в усті Дунаю в найбільшому похованні 8 занотовано залишки дерева, мабуть від камери¹³. Глибина 2.6 м. Площа 2.8 м² збільшена за рахунок ніші з багатим інвентарем, в тому числі скляний келих та червонолаковий глек. Залишки стін дерев'яної камери, що поєднувалась з заплічками, простежені в багатому похованні 5 з Гаврилівки¹⁴ (рис. 1,3). Його площа 5 м², глибина 3 м.

В ряді випадків можна з впевненістю сказати про використання верхніх перекриттів (ями з заплічками), а доповнюючі конструкції можна тільки припускати, зважаючи на розмір ями. Так, поховання 58 з Оселівки на Середньому Дністрі площею 6.6 м², глибиною 2.45 м¹⁵ (рис. 1,4) повністю зруйноване, але лишилися золотий перстень та скляний флакон. На могильнику Курники на Південному Побужжі три найбільш великі поховання з заплічками (№№ 4, 14, 19) мали площу від 4 до 5.5 м², глибину від 2 до 2.3 м¹⁶ (рис. 1,5). Всі пограбовано, в заповненні знайдено рештки скляних келихів та імпортованих червонолакових посудин. В похованні 4 збереглась пара срібних двоцифрових фібул, а в похованні 19 — золота підвіска-кільце. Про високий стан похованого в могилі 23 в Холмському (Буджацький степ) свідчать уламки меча¹⁷. Поховання зруйноване, площа ями 4 м², глибина 3.1 м. Три найбільш глибокі та великі за площею поховання з Переяслава-Хмельницького мали низькі приступки, які не були призначені для перекриття: на них був розкладений інвентар¹⁸. За описом авторів, в верхній частині ями. значно розширювались. Мабуть, там і були влаштовані заплічка, на які спиралося дерев'яні перекриття. Незважаючи на те, що всі могили пограбовані, поховання 5 належить до найбагатших в черняхівській культурі. Поза іншим, тут знайдено скляний келих, наконечник літрили, шпора, фрагмент золотої парчі, набір скляних жетонів у скриньці. Площа могили не менше 7.6 м², глибина 3.6 м. Поховання 2 та 4 мали глибину по 1.5 м, площу — 4 та 4.2 м².

Лише в поодиноких випадках у великих ямах з багатими похованнями нема помітних слідів перекриттів або прямих вказівок на них у вигляді присту-

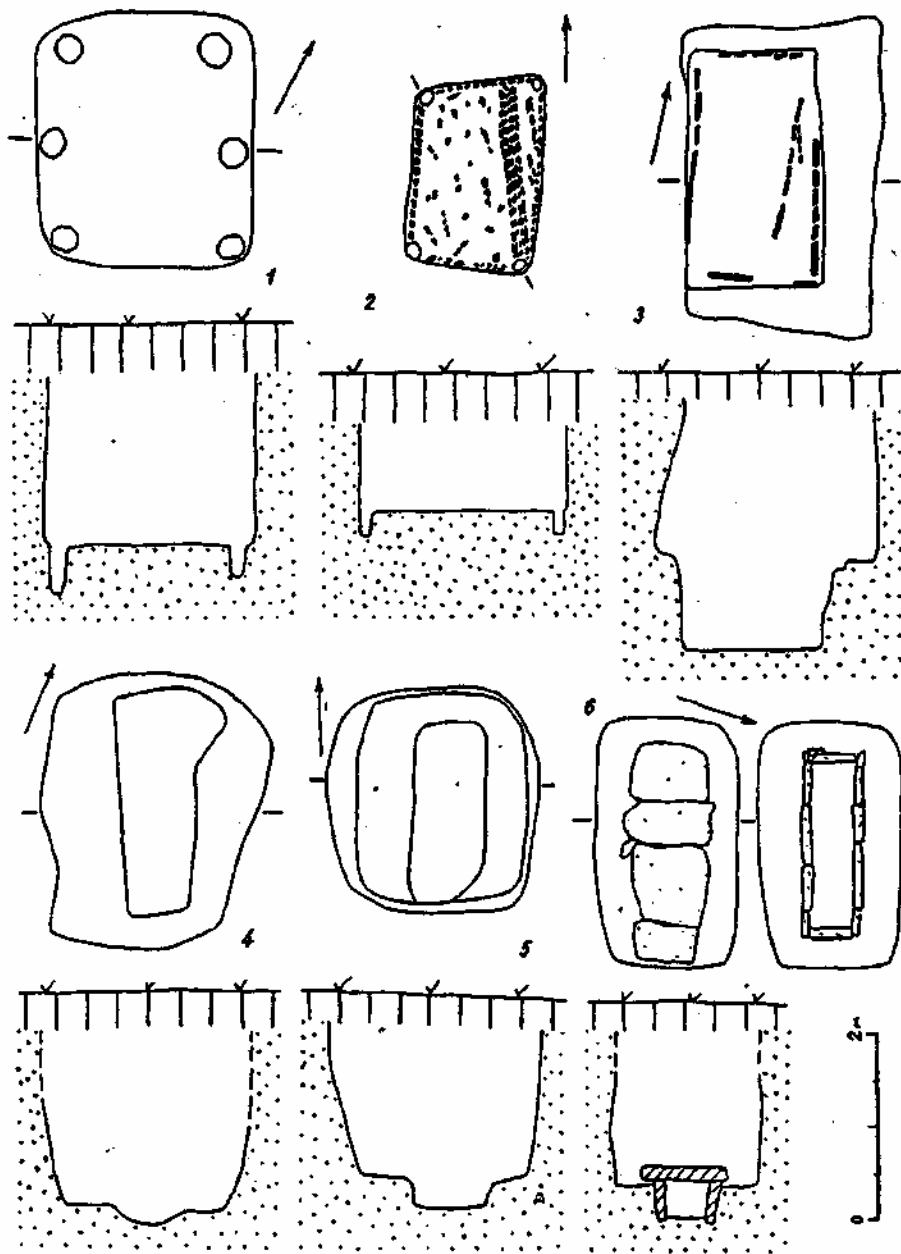

Рис. 1. Плани поховальних споруд.
 1 — Данчени 224; 2 — Данчени 169; 3 — Гаврилівка 5; 4 — Оселівка 58; 5 — Курники 4;
 6 — Кам'янка-Анчекрак 10.

пок. Прикладом є поховання 507 могильника Бирлад-Валя-Сяке в румунській Молдові¹⁹. Площа ями 5 м², глибина 3.3 м. Серед знахідок — скляний келих, імпортований глек, золота підвіска (солід Константина II).

Всі подані приклади належать до поховань з північною орієнтацією кістяків. Серед могил західної орієнтації, звичайно бідних інвентарем, також є такі, що треба пов'язувати з представниками вищих верств суспільства. Зосереджені вони переважно Північному Причорномор'ї. В Холмському та Коблево найбільші поховання, навкруг яких на значній відстані не було жодної могили, займали центри кладовищ. Обидві зруйновані. Яма поховання Холмське 56 (площа 8 м², глибина 3.05 м) мала в бічній стінці підбій²⁰. Яма поховання Коблево 19 (площа 6.6 м², глибина 2.17 м) — з багатоступінчастими заплічками²¹. Простежено сліди дерев'яної камери, в перекритті використано обтесані кам'яні плити. Знайдено уламки амфори. Два найбільших поховання могильника Ранжеве були орієнтовані на захід і мали заплічка, на які спиралися кам'яні плити закладів²². В похованні 12, крім того, збереглися залишки дерев'яної камери, скріпленої залізними цвяхами. Зруйноване, але зберігся скляний келих. В похованні 14 знайдено скляний келих з написом, пару срібних фібул, срібну пряжку, залишки шкатулки із срібними накладками. Площа ям 4.5 та 4.8 м, глибина по 3 м. Сліди дерев'яної камери простежено і в найбільшому безінвентарному похованні 10 в Малаештах²³. На могильнику Кам'янка-Анчекрак найбільше поховання 10 також було безінвентарним²⁴ (рис. 1, 6). Для нього було влаштовано камеру з добре обтесаних кам'яних плит. Площа 4 м², глибина 2.25 м. Кам'яна камера засвідчує вплив греко-римських традицій.

Звичай спорудження дерев'яних камер поширювався і на тих померлих представників вищих верств суспільства, яких було поховано за обрядом кремації. Про це свідчить могильник Військове в Надпоріжжі з двома підкурганними трупоспаленнями²⁵. Під насипом кургану № 1 (висота 0.5 м) знаходився обмащений глиною і сильно пропалений майданчик. На ньому в плямі попелу розміром 2х1.5 м простежено сліди споруди — обвуглені дубові колоди та рештки двох вкопаних стовпів. Кальціновані кістки людини було складено до ямки разом з глиняним келихом та набором скляних жетонів для гри. Крім того, в шарі вогнища знайдено уламки близько 18 керамічних посудин (в тому числі римську амфору, глеки та одноручну вазу з руноподібними знаками), рештки скляного келиха, злиток бронзи, перепалені кістки тварин тощо. Такий склад інвентаря вказує на високий ранг небіжчика. Картину аналогічного обряду дає і менш багате поховання в кургані № 2. Тут серед решток поховального вогнища зафіксовано обвуглені частини дубових дошок. Звичайно, залишки наземних поховальних споруд з дерева могли зберегтися тільки під курганними насипами, які для черняхівського поховального обряду в цілому не типові. Ступінь поширеності спалень в камерах на звичайних «полях поховань» лишається невідомою, але слід зазначити, що обвуглені рештки підкурганних конструкцій характерні для синхронних некрополів з кремаціями культури карпатських курганів²⁶.

Таким чином, на черняхівських могильниках на фоні поховань рядових обшинників помітно вирізняються заховання представників знаті. Головною ознакою трупопокладень виступають великі і глибокі могильні ями. Звичайно це пов'язано із спорудженням дерев'яних камер, як це було у звичаях германської знаті в Центральній Європі. Місцевим черняхівським різновидом таких могил є ями з заплічками, в тому числі з використанням каменя. За винятком окремих могил з західною орієнтацією, поховання у великих ямах мали багатий інвентар. Нормою для нього був сервіз для вина, що включав келих (як правило, скляний) та глек. Для жіночих поховань звичайною є наявність деталей одягу та прикрас із срібла. Решта предметів, що вважаються символами високого статусу (зброя, жетони-калькулі та ін.) трапляються рідко. Такий набір ознак відповідає похованням категорії Ів за Ф. Бірбрауером. Оскільки вони трапляються відносно часто, ми вважаємо, що в цих могилах поховано представників обшинної старшини — нижньої ланки племінної структури влади.

Черняхівські поховання категорії Іа (з символами вищого «князівського» статусу) майже не відомі. Такі ознаки має кремація Ханска-Лутерія 14, де знайдено залишки розкішних бронзових посудин, фрагменти золотого браслета, зброя, скляний жетон та ін. Можливо, представників вищої влади звичайно не ховали на обшинних кладовищах, як і у готів V ст. на Дунаї²⁷. Безсумнівно, поховання з Концешти з дерев'яною домовиною в кам'яній камері, яке супроводжували розкішні золоті речі²⁸ належало вождю вищого рангу. Однак його зв'язок з черняхівською культурою сумнівний. Треба сподіватися, що відкриття могил вождів черняхівського періоду історії України — справа майбутнього.

Примітки

¹ *Йордан. Гетика*, 247 (Йордан. О происхождении и деяниях гетов. Пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. М., 1960.— 1960.— С. 115).

² *Сміленко А. Т.* Городище Башмачка III-IV в. н. э. К., 1992;

Магомедов Б. В. Черняховское городище у с. Александрова // *Днестре-Дунайское между-речье в I — начале II тыс. н. э. К.*, 1987.— С. 26-41;

Магомедов Б. В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья.— К., 1987.— С. 29.

³ *Сьмонович Э. А., Кравченко Н. М.* Погребальные обряды племен черняховской культуры. М., 1983.— С. 36;

Сьмонович Е. О. «Князівські» поховання черняхівської культури // Тез. доп. V Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський, 1980.— С. 128-130.

⁴ *Кравченко Н. М.* О методике социологического анализа погребального обряда черняховской культуры // *Исследование социально-исторических проблем в археологии.* К., 1987.— С. 209-227.

⁵ *Bierbrauer V.* Ostgermanische Oberschichtgraber %er r omischen Keiserzeit in des fr. üben Mittelalters // *Peregrinatio Gothica. Archeologia Baltica.*— 1989.— VIII.— S. 71.

⁶ Виключення — Рудка на Волині та кремація з Ханська-Лутерія в Молдові (*Кухаренко Ю. В.* Могильник Брест-Тришин. М., 1980.— С. 83-86;

Никулицэ И. Т., Рикман Э. А. Могильник Ханска-Лутерія II первых стлетий н. э. // *КСИА.*— 1973.— Вып. 133). В якійсь мірі відсутність дорогих речей можна пояснити тим, що

більшість багатих черняхівських поховань в давнину були перекопані. Іноді це робили грабіжники, іноді це можна пов'язати з певним ритуалом, але нема сумніву, що цінні речі при цьому зникали.

⁷ *Schulz W.* Vor- und Frühgeschichte Mitteldeutschlands.— Halle, 1939.— S. 185-189; *Praehistoria Ziem Polskich.*— Tom V.— Warszawa i in.— 1981.— S. 186.

⁸ *Петров В. П.* Черняховський могильник // МИА.— 1964.— № 116.— С. 53-117.

⁹ *Рафалович И.А.* Данчены. Могильник черняховской культуры III-IV вв. н. э.— Кишинев, 1986.— С. 76.

¹⁰ *Рикман Э. А.* Памятник эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967.— С. 65.

¹¹ *КаспароваК, В., Щукин М. Б.* Могильник Могиляны-Хмельник в Ровенской области // Труды Государственного Эрмитажа.— 1979.— XX.— С. 147-168.

¹² *Петров В. П.* Масловский могильник на р. Товмач // МИА.— 1964.— № 116.— С. 118-167.

¹³ *Сымонович Э. А.* Придунайский могильник Фурмановка // Могильники черняховской культуры. М., 1988.— С. 143-163.

¹⁴ *Сымонович Э. А.* Памятники черняховской культуры степного Поднепровья // СА.— 1955.— XXIV.— С. 282-316.

¹⁵ *Никитина Г. Ф.* Могильник у с. Оселивка Кельменецкого района Черновицкой области // Могильники черняховской культуры. М., 1988.— с. 5-97.

¹⁶ *Магомедов Б. В.* Черняховские памятники Южного Побужья // Труды V международного конгресса археологов-славистов.— Том 4.— К., 1988.— С. 144-148.

¹⁷ *Гудкова А. В., Фокеев М. М.* Земледельцы и кочевники в низовьях Дуная I-IV вв. н. э.— К., 1984.— С. 119.

¹⁸ *Гончаров В. К., Махно С. В.* Могильник чернігівського типу біля Переяслава-Хмельницького // Археологія.— 1957.— XL— С. 127-143.

¹⁹ *Palade V.* La necropole du IV et commencement du V sec. de n. e. à Birlad-Valea-Seaca. Inventaria archaeologica. Roumanie.— F. 12.— 1986.

²⁰ *Гудкова А. В., Фокеев М. М.* Вказ. праця.— С. 71.

²¹ *Сымонович, Э. А.* Коблевский и Ранжевский могильники около г. Одессы // Могильники черняховской культуры.— М., 1979.— С. 90.

²² *Там же.*— С. 106-108.

²³ *Федоров Г. Б.* Население Прутско-Днестровского междуречья в I тыс. н. э. М. 1960 (МИА №89).— С. 265.

²⁴ *Магомедов Б. В.* Черняховская культура...— Рис. 14, 3.

²⁵ *Бодянский А. Б.* Результаты раскопок Черняховского могильника в Надпорожье // АИУ в 1967 г. К.: Наукова думка, 1968.

²⁶ *Див.: Л. В. Вакуленко* Дерев'яні конструкції в Карпатських курганах III-IV ст. н. е.— В цьому збірнику.

²⁷ *Bierbrauer V.* Op. cit.— S. 75-76.

²⁸ *Федоров Г. Б.* Вказ. праця.— С. 150-152.